

تأثیر فضای مجازی بر تربیت فرزند

الهه شمسی بارکلائی¹

چکیده :

امروزه گسترش فضای مجازی موجب دگرگونی ساختارهای اجتماعی گردیده و این مسئله تبدیل به فرصت جدید و جذاب تری شده، اما با توجه به موضوع نبود مرز در این فضا باید همواره به. تاثیرات مثبت و منفی این فضا توجه داشت؛ تا اصول و مبانی اصلی تربیت صحیح در خانواده تحت تأثیر آن قرار نگیرد و فرزند در مسیر انحرافات و آسیب‌های جبران ناپذیر این فضا قرار نگیرد. پژوهش حاضر به روش توصیفی_تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، و با هدف تبیین تأثیر فضای مجازی بر تربیت فرزند انجام گرفته، و در پایان بدین نتیجه رسیده است؛ تاثیرات مثبت مانند: دسترسی راحت‌تر به اعضای خانواده، به اشتراک گذاشتن تجربیات، دسترسی به منابع متعدد تربیتی و تاثیرات منفی مانند: آسیب‌های جسمی، ضعف جسم، اختلال و ضعف تعادل و آسیب‌های روحی مانند وابستگی به فضای مجازی، افسردگی و انزوا عدم کنترل خشم و آسیب‌های فرهنگی، دوری از خانواده، جذب ارزش‌های بیگانه.

چکیده: فضای مجازی، تربیت. خانواده. فرزند

¹ طلبه سطح 2 حوزه علمیه فاطمیه شهرسان باغملک

در دنیای امروزه روش‌های سنتی آموزش، دیگر قادر به پاسخگویی به نیازهای رشد و گسترش مداوم مهارت‌های آموزشی نیستند. فناوری‌های جدید فرصت‌های بیشتر، جدیدتر، و جذاب‌تری را برای آموزش و پرورش ارائه می‌کنند.^۲

فضای مجازی که از آن تعبیر به فناوری ارتباطات و اطلاعات می‌شود محصول صنعت جهانی ارتباطات است، و همواره با دگرگونی تارهای اجتماعی همراه بوده است. این نحوه جدید زیستن هم متأثر از فناورانه بودن فضای مجازی است و هم متأثر از ذات فضای مجازی است. فضای مجازی می‌تواند حاوی پیام‌هایی متفاوت از جنس‌های متفاوت باشد مرزبندی در این فضا وجود ندارد؛ سرشار از هویت‌های سیالی است.^۳

از سویی خانواده در تمام فرهنگ‌ها کانون شکل‌گیری هویت فردی است، به عبارت دیگر هیچ فردی جدا از خانواده‌اش قابل تعریف نیست و خانواده رکن اصلی سازنده فرد و شخصیت اوست. بدون تردید اصول تربیتی پدر و مادر در موفقیت فرزندان تأثیر مستقیم و به سزایی از خود بر جای می‌گذارد به طور کلی والدین بر حسب دانش و تجربه قبلی و با تکیه بر روش‌های تربیتی خود در صدد تربیت فرزندی کامل و موفق بر می‌آیند.^۴

و برای دستیابی به این مهم اهی اصول تربیتی آنها تحت تأثیر فضای مجازی قرار می‌گیرد و باعث ایجاد آثار مثبت و منفی فراوانی در تربیت فرزندان می‌شود.

نقش فضای مجازی و فناوری مدرن در تربیت روانی فرزند در خانواده. مژگان توکلی: یکی از آسیب‌های فناوری مدرن آسیب‌های فرهنگی است که فناوری مدرن که پیامد مدرنیته غرب است و فرهنگ و ارزش‌های غربی را در خود دارد، با ورود به خانواده‌های ایرانی فرهنگ حاکم بر خانواده‌ها را دگرگون و کارکردهای خانواده را دچار تعارض و دوگانگی می‌سازد. بررسی تأثیر دین و فضای مجازی بر تربیت محمد جاشوگری: ارتباط و تعامل میان معقوله سرنوشت سازی به نام دین و مؤلفه مدرن دیگری به نام فضای مجازی آن هم در حوزه تربیت فرزندان کته‌ای نیست که بتوان به سادگی از کنار آن گذشت این نکته در دین در حوزه خصوصی حضورش گریز ناپذیر و بلکه حیاتی است برای انسان جدید امری تقریباً ذیرفته شده و در آن شک و شبهه‌ای وجود ندارد ولی در حوزه عمومی دین تا چقدر و به چه صورت باید حضور و دخالت داشته باشد جای مناقشه است. فضای مجازی و تربیت فرزند محمد جواد حسن‌زاده با رجوع به قرآن روایات نقش فضای مجازی و تربیت دینی فرزند در متون ذکر شده را مورد بررسی قرار می‌دهد دستاوردها و نتایج تحقیق نشان

^۲ ترابی زاده. تأثیر فضای مجازی بر خانواده

^۳ مصباحی، مسائل تربیت دینی در فضای مجازی و نحوه مواجهه با آن

^۴ محمدی. نقش پدر و مادر در پرورش و تربیت فرزندان

شامل شناخت خداوند متعال اتکا بر خدای تعالی باور به معاد و آخرت تمایل به معنویات است. پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این پرسش است که فضای مجازی چه تاثیری بر تربیت فرزند دارد؟ و برای پاسخ به پرسش یاد شده آثار ذیل را در دو بخش مثبت و منفی بررسی می کند.

1. دسترسی راحت تر به اعضای خانواده:

اولین اثر مثبت فضای مجازی دسترسی راحت تر به اعضای خانواده است.

خانواده از نظر اسلام جایگاهی بسیار مهم دارد و سنگ اول بنای حیات جامعه است. هرگونه پیشرفت و خوشبختی در ابعاد مختلف اجتماعی، در سایه خانواده حاصل می‌شود. خانواده عامل ثبات و سازش اجتماعی نیز هست؛ زیرا بسیاری از هنجارها و ناهنجاری‌های جامعه مربوط به همین نهاد مقدس است. هرچه محیط خانواده سالم و امن باشد، به همان اندازه در روحیه افراد و اعضای آن تأثیر مثبت گذاشته و این تأثیرات مطلوب به جامعه منتقل می‌شود؛ بنابراین، سعادت جامعه، تا حدود زیادی در گرو آن است از سوی دیگر هر گاه خانواده دارای محیطی نامساعد و ناهنجار باشد، به همان اندازه بر رفتارهای اعضای خانواده تأثیر منفی گذاشته، از این طریق موجب آسیب پذیری و اختلالات اجتماعی می‌گردد.⁵

امام علی (علیه السلام) در خصوص تربیت پذیری انسان به فرزندش امام حسن مجتبی (علیه السلام) این گونه می‌فرماید: «لِتَسْتَقْبِلَ بَحْدَ رَأْيِكَ مِنَ الْأَمْرِ مَا قَدْ كَفَاكَ أَهْلُ التَّجَارِبِ بُغْيَتَهُ وَ تَجَرِبَتَهُ»⁶

من در تعلیم و تربیت تو پیش از آن که قلبت سخت شود و عقل و فکرت به امور دیگری مشغول گردد، مبادرت ورزیدم تا با تصمیم جدی به استقبال کارهایی بروی که اندیشمندان و اهل تجربه زحمت آزمون آن را کشیده‌اند. مجموعه توصیه‌های قرآن و احادیث نسبت به وظایف تربیتی خانواده، بیان گر این است که تربیت اعتقادی، نظارت بر اندیشه‌ها و رفتارها، پیشگیری از انحرافات فکری، اجتماعی، اقتصادی و تلاش برای جلوگیری از آسیب‌ها و انحرافات جنسی، کنترل حلال و حرام زندگی، حساسیت نسبت به ناهنجاریهای اخلاقی، از مهم‌ترین وظایف خانواده است که به عهده سرپرست خانواده بوده، هر گونه کوتاهی و سهل انگاری در این مسائل، موجب شکست در زندگی دنیا و دوزخی شدن خانواده می‌شود.⁷

شبکه‌های اجتماعی به ما امکان دسترسی به اطلاعات در هر زمان و مکان را می‌دهند تمام این شبکه‌ها امکان برقراری تماس و ویدیویی صوتی ارسال پیام و ارسال صوت و تصویر را دارند این امکانات باعث می‌شوند اعضای خانواده از هر کجای این کره خاکی با یکدیگر ارتباط بگیرند و از احوالات هم باخبر شوند. بنابر این اولین اثر مثبت فضای مجازی دسترسی راحت تر به اعضای خانواده است.⁸

شبکه‌های اجتماعی، بستری را فراهم کرده است که افراد و دوستان می‌توانند از هر نقطه دنیا با کمترین هزینه ای با همدیگر ارتباط برقرار کنند و از حال یکدیگر آگاه شوند؛ ولی باید توجه شود که این ارتباط از

⁵ نحوی. نقش خانواده در پیشگیری از انحرافات. ص 13

⁶ دشتی. امام علی و سیره تربیتی، ص 26

⁷ نحوی. نقش خانواده در پیشگیری از انحرافات. ص 16

⁸ همان

نوع ارتباط نامحرم و روابط نامشروع نباشد که این کار دارای آسیب های فراوانی است؛ لذا کاربران شبکه های اجتماعی باید از آن خودداری کنند.⁹

فردی که برای کار یا تحصیل به کشور دیگر سفر می کند، با استفاده از نرم افزارهای اینترنتی می تواند با شما تماس بگیرد و با او به آسانی صحبت کنید، ویدیو کال video call برقرار کنید و حس دلتنگی خود را از بین ببرید.¹⁰

شبکه های اجتماعی در اینترنت، موجب گسترده تر شدن دامنه ارتباطات ما شده است. ما میتوانیم آشنایانی را که مدت بسیاری است از آنها خبر نداریم یا از آنها بسیار دور هستیم، در فضای مجازی پیدا کنیم و معاشرتمان را با آنان از سر بگیریم. دوستانی را که زمان درازیاست ندیده ایم، بار دیگر میبینیم و درمجموعه های گسترده تر، به دوستیمان ادامه میدهیم. میتوانیم از کتابها، فیلمها، سلاقی و عقاید یکدیگر استفاده کنیم و آنها را با سایر دوستانمان به اشتراک بگذاریم؛ آنهم با چند کلیک. در حالی که این کارها، پیشتر بسیار وقتگیر بودند و نیاز به حوصله فراوانی داشتند و همه اینها در نهایت، به رشد فکری و تکامل دسته جمعی کاربران کمک میکند.¹¹

بنابری این میتوان اولین اثر مثبت فضای مجازی را دسترسی راحت تر و سریع تر به خانواده دانست.

۲. به اشتراک گذاشتن تجارب

دومین اثر مثبت فضای مجازی به اشتراک گذاشتن تجارب افراد مختلف در زمینه های گوناگون است.

امروزه بیشتر مراکز علمی و مذهبی برای ارتباط با مخاطبان خود از شبکه های اجتماعی استفاده و نیازهای آنان را برطرف می کنند. گستره این استفاده تا آن جاست که مراجع تقلید نیز از این تکنولوژی استفاده کرده و دیدگاه های فقهی خود را در اختیار مقلدان قرار می دهند.¹²

کاربران باید توجه داشته باشند که برخی از افراد، صفحات و گروه هایی را به نام مراکز علمی و دینی ایجاد کرده و با کاربران ارتباط برقرار می کنند؛ لذا بهترین راه این است که به سایت های رسمی این مراکز رجوع صفحات اجتماعی آنها را به دست آورده و با آنان ارتباط برقرار کنند و از هر صفحه یا گروهی که به نام این همچنین یکی از راه هایی که استادان می توانند با مراکز علمی و دینی ارائه شده است، استفاده نکنند؛

⁹ احکام شبکه های اجتماعی، ص 49

¹⁰ تأثیرات مثبت و منفی شبکه های اجتماعی بر ابعاد مختلف زندگی. سایت عطارک

¹¹ تأثیرات مثبت و منفی فضای مجازی. ص 189

¹² تأثیرات مثبت و منفی شبکه های اجتماعی بر ابعاد مختلف زندگی. سایت عطارک

نکرده بودیم؛ پس خشم، مصداقی از جهل انسان به عوارض جسمی، روان شناختی و اجتماعی رفتار است.^{۳۶}

می‌توان گفت ابراز خشونت در فضای مجازی، منحصر به دنیای مجازی و پلتفرم‌های مجازی تعلق ندارد. یعنی این‌گونه نیست که فراگیر شدن محیط‌های مجازی را عاملی برای خشمگین شدن مردم بدانیم. باین‌حال و با وجود اینکه این پلتفرم‌ها عامل اصلی ابراز خشونت نیستند، در ابراز خشونت نیز بی‌تأثیر و بدون نقش نیستند. تصور کنید در جامعه‌ای خشمگین زندگی می‌کنید؛ در نتیجه بازتاب اتفاقات این جامعه‌ی خشمگین می‌تواند تبدیل به اخبار خشمگینی در این پلتفرم‌ها شود و ناخواسته، عاملی برای افزایش خشم در مردم باشد.^{۳۷}

مردم در فضای مجازی خشمگین نمی‌شوند؛ بلکه خشم خود را از دنیای واقعی به این فضا منتقل می‌کنند و بازتاب خشم به هزاران نوع مختلف و به وسیله‌ی هزاران نفر در این فضا، نقش مؤثری در تشدید خشونت ایفا می‌کنند. مردم فضای مجازی را بستر امن‌تری برای گفت‌وگو، نسبت به دنیای واقعی می‌بینند. بستری که می‌شود در آن گاهی خط قرمزها را رد کرد و از تابوها و مسائل کمتر گفته‌شده‌ی فرهنگی سخن گفت و در این میان خشم خود را که حاصل سکوت در دنیای واقعی است، ابراز کرد.

سومین آسیب از جمله آسیب‌های اصلی فضای مجازی بر روح و روان عدم کنترل خشم می‌باشد.

3. آسیب‌های ارزشی

از جمله آسیب‌های سنگین فضای مجازی بر سلامت انسان اعم از سلامت روحی و جسمی، ما شاهد آسیب‌های جدی دیگری در حوزه ارزش‌ها و باید و نباید‌های اساسی و اعتقادی افراد در جامعه امروزی هستیم، که به برخی از آنها در این مقاله اشاراتی خواهیم داشت.

اتاق‌های گفت‌وگو و شبکه‌های اجتماعی، محلی برای ابراز عقاید و باورها و طرح شبهات است؛ به ویژه آن‌که در بسیاری از موارد، جوانان و نوجوانان ما مجال مناسبی برای ابراز وجود و بیان دیدگاه‌ها و شبهات دینی خود پیدا نمی‌کنند؛ اما در مقابل، اغلب کسانی که توانایی پاسخ‌گویی به این سؤالات و شبهات را دارند، در این شبکه‌ها عضو نیستند؛ یا حضورشان آن‌چنان کم‌رنگ است که در عمل، این فضاهای اینترنتی به محلی برای ترویج باورهای انحرافی و طرح شبهات بدون ارائه پاسخی مناسب تبدیل می‌شود که این، می‌تواند زیر بنای فکری جوان و نوجوان را دستخوش تغییر کند.^{۳۸}

³⁶ بررسی روانشناختی خشم و مهار آن از دیدگاه اسلام. ص 72

³⁷ همان

³⁸ احکام شبکه‌های اجتماعی. ص 59

مسئولان دینی و فرهنگی کشور باید در ارتقای اعتقادات مردم جامعه تلاش بیشتری از خود نشان دهند و کاربران را با غنی سازی مطالب دینی فضای مجازی در برابر هجمه های دشمنان ایمن کنند؛ و گرنه روز به روز شاهد سست شدن باورهای دینی مردم خواهیم بود^{۳۹}

۱_دوری از خانواده

اولین و مهم ترین آسیب از مجموعه آسیب های ارزشی فضای مجازی بر روی افراد دوری از خانواده است.

مردم، فضای مجازی را به خطراینکه در آن، ارتباط رو در رو صورت نمیگیرد خطرناک میدانند و اتفاقاً به همین دلیل، بسیار خطرناک است. چون حیای افراد، کمتر عمل میکند. گاهی حتی (متأسفانه) بعضی زنان در فضای مجازی با نامحرم، مشاوره جنسی انجام میدهند و خصوصیت‌ترین مسائل زناشویی زندگی خود را با طرف مقابل مطرح میکنند، چیزی که هیچ توجیه شرعی ندارد و هم در اینترنت و هم در شبکه‌های اجتماعی، اصلیت‌ترین عامل گسترش فحشا و خیانت است!^{۴۰}

یکی از نظریات غلط غربی که اخیراً رایج شده این است که آگاهیهای جنسی نوجوانان و جوانان را باید بالا ببریم چون یکی از عوامل اصلی « در حالی که این اختلافات به دلیل ناآگاهی () » طلاق، اختلاف بر سر این مسائل است جوانان از تفاوت خلقت جسمی، روانی و عاطفی زن و مرد است. بر اساس همین نظریه غیرشرعی، کتابها، مقالات و فیلمهای آموزش جنسی زیادی، تهیه می- شود و متأسفانه گاهی مجوز هم گرفته و در فضای مجازی توزیع و ترویج میشود که ضمن از بین بردن حیای اجتماعی و انحراف جوانان و نوجوانان، دید زوجهای جوان را نسبت به ازدواج، کاملاً جنسی و شهوانی میکند (و این نگاه کاملاً شهوانی به همسر و زندگی، برای بنیاد مقدس خانواده، بسیار خطرناک است و بعید نیست، زمینهی خیانت به همسر را فراهم کند.^{۴۱}

استفاده بیش از حد از شبکه‌های مجازی در محیط خانواده می‌تواند با کاهش شدید ارتباطات عاطفی زوجین همراه باشد و همین طور این روند معیوب سطح گفت‌وگو میان زن و مرد را به طور قابل ملاحظه‌ای کاهش می‌دهد. همان‌طور که می‌دانیم یکی از نقاط عطف یک رابطه سالم بین زوجین، تعامل و گفت‌وگوی بین آنها است، لیک فضای مجازی با جذابیت‌های بالای خود فرصتی برای این امر مهم باقی نمی‌گذارد. از طرف دیگر از آنجایی که زندگی افراد در فضای مجازی به صورت کاملاً خوش رنگ و لعاب در مقابل دید همگان قرار می‌گیرد باعث ایجاد حسادت‌ها، چشم و هم چشمی‌های زیادی در محیط خانواده می‌گردد و این

³⁹ احکام شبکه های اجتماعی. ص 59

⁴⁰ رویین دژ ص 34

⁴¹ رویین دژ ص 38

مساله باعث ایجاد توقعات نابجای همسران از هم خواهد شد. کما این که اگر بدون فیلتر دنیای مجازی به زندگی حقیقی آن‌ها نگاهی اندازیم قطعاً این گونه فریب نخواهیم خورد⁴².

یکی دیگر از معایب مصرف افراطی زوجین از فضای مجازی، ارتباطات ناسالم در این فضای بی‌در و پیکر است. کما این که شروع خیلی از ارتباطات زوجین در این فضای وسوسه‌انگیز پا گرفته است. در نتیجه وقتی تعاملات در خانواده کم رنگ می‌شود وابستگی عاطفی به حداقل می‌رسد و روابط فرازنشویی در محیط ناامن مجازی به وجود می‌آید و خیانت شکل می‌گیرد. همچنین آمار طلاق در این گونه خانواده‌ها بیشتر و بیشتر می‌گردد⁴³.

بنابر این اولین و مهم ترین آسیب از مجموعه آسیب های ارزشی فضای مجازی بر روی افراد دوری از خانواده است.

۲_ جذب ارزش‌های بیگانه

دومین آسیب مهم فضای مجازی در صورت استفاده نادرست از آن در حوزه آسیب های ارزشی، جذب ارزش های بیگانه است.

وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ؛

آن‌ها (یهود و نصاری) هرگز از تو راضی نخواهند شد، مگر اینکه به طور کامل تسلیم خواسته های آن‌ها و پیرو آئینشان شوی

رسانه ها نیز از نظر تغییر در ساختار زندگی و هم از نظر تلقین اندیشه ها و تصویرها، نقش مؤثری در شکست ساختارها و ریشه های فرهنگ دینی و سنتی و رشد اندیشه های تجددمآبانه داشته و دارند.⁴⁴

پدر و مادر مسلمان! امروز فرزند و جگر گوشه هایمان در اختیار ما هستند اما پس از آمیختگی زندگیشان با وسائل فناوری و استحاله دینی و فرهنگی آنان، جسم و روحشان به خصوص آنها که در سنین نوجوانی و اوائل بلوغ هستند دستخوش امواج طوفان سرکش برنامه های و وسائل مخرب شبکه های کانال های متنوع و جذاب دشمن شده و فرزندانمان فرزند فناوری خواهند شد و هیچگونه تضمینی در سلامت اخلاق، دین و

⁴² سایت ایستا

⁴³ همان

⁴⁴ فرهنگ و رسانه های نوین. ص 41

رفتار آنان نخواهیم داشت، و این فاجعه دردناک، تحقق طرح دوراندیشانه دشمنان دین می باشد که از قرن ها قبل در دستور کار خود قرار داده اند تا رهبری فکری فرزندان عزیز ما را در اختیار گیرند.^{۴۵}

بی شک در فضایی که هنجارهای یک جامعه رعایت نمی شود و ارزش ها، اخلاقیات، باورها و اعتقادات به شکل افسار گسیخته و غیر کارشناسانه مورد هجوم قرار می گیرند، قانون گریزی به پدیده ای شایع بدل می شود. این قانون گریزی ها در اشکال مختلفی چون؛ نشر اکاذیب، آمارهای دروغین، اخبار غیر واقعی، تخریب شخصیت ها، کلاهبرداری های اینترنتی و... و یا وارونه جلوه دادن حقایق به منظور تشویش اذهان عموم نمود پیدا می کنند.^{۴۶}

دومین آسیب مهم فضای مجازی در صورت استفاده نادرست از آن در حوزه آسیب های ارزشی، جذب ارزش های بیگانه است.

نتیجه گیری :

خانواده به عنوان اولین آموزشگاه انسان از جایگاه ویژه ای برخوردار است. و همواره مورد توجه بوده، گسترش فضای مجازی و نفوذ تکنولوژی اینترنتی میان خانواده ها، تاثیرات مثبت و منفی بسیار زیادی در نگرش، رفتار فرزندان و روش تعلیم و تربیت آنان ایجاد کرده است. استفاده از فضای مجازی امروزه بسیار زیاد شده است با وجود آنکه در ایران یکسری محدودیت ها برای استفاده از این فضا حاکم شده اما تعداد کاربران استفاده از فضای مجازی و توانایی های آن زیاد می باشد. می توان گفت که فضای مجازی و استفاده از آن به بخشی از زندگی روزمره ی مردم جهان تبدیل شده است و نقشی مؤثر و پر رنگی در زندگی آنها ایفا می کند و امروزه نمی توان تاثیرات آن را نادیده گرفت، که باید توجه داشت این تاثیرات به چه میزان بوده و برای کنترل آنها چه راهکارهایی می توان اعمال کرد. تا میزان اثرپذیری منفی را به حداقل و استفاده مفید از این فضا را به حداکثر خود رساند. پژوهش حاضر تأثیر فضای مجازی بر تربیت فرزند را بررسی کرده و در پایان به این نتیجه رسیده است که تاثیرات مثبت عبارتند از: ۱. دسترسی راحت تر به اعضای خانواده ۲. به اشتراک گذاشتن تجارب ۳. دسترسی به منابع متعدد تربیتی و تأثیرات تاثیرات منفی عبارتند از: ۱. آسیب های جسمی ۱_ ضعف چشم ۲_ اختلال و ضعف در تعادل ۲. آسیب های روحی ۱_ وابستگی به فضای مجازی ۲_ افسردگی و انزوا ۳_ عدم کنترل خشم ۳. آسیب های ارزشی ۱_ دوری از خانواده ۲_ جذب ارزش های بیگانه

^{۴۵} حجاب عزت است یا اسارت؟! . ص 125

^{۴۶} خبرگزاری تسنیم

منابع

*قرآن

- توکلی. مژگان. نقش فضای مجازی و فناوری مدرن در تربیت روانی فرزند در خانواده ترابیان. مرضیه. تأثیرات مثبت و منفی فضای مجازی.سایت sid
- نحوی. سید سیف الله. نقش خانواده در پیشگیری از انحرافات. قم. انتشارات نورالسجاد. 1388
- جاشوگری. محمد. بررسی تأثیر دین و فضای مجازی بر تربیت حسن‌زاده. محمد جواد. فضای مجازی و تربیت فرزند
- حاجی محمدی، علی. رسانه های نوین و تحولات بین المللی. قم. صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش های اسلامی. 1393
- ذبیحی، محمد صادق. حجاب عزت است یا اسارت؟ مشهد، پیام طوس، 1397!
- رجبی نیا، داود . تکنولوژی و چالش های فرارو. قم. مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما ، 1389
- سبک زندگی فاطمی. دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد بهمن ماه 1394
- سقلاطونی، مریم. پیام سلامت. قم: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهشهای اسلامی، 1392
- صادقی، محمود، احکام شبکه های اجتماعی. قم: نشر معروف، 1395
- قادری. حمیدرضا. برگزیده دانش نامه دین، ارتباطات و رسانه. قم، دفتر عقل، 1388
- کیومرثی، محمدرضا. بررسی روانشناختی خشم و مهار آن از دیدگاه اسلام. قم : موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، 1391
- معینی هادی زاده، غلامرضا، رویین دژ. کاشمر. انتشارات آب و آینه، 1395
- سایت لنز مارکت
- سایت ایسنا. 24 اردیبهشت